

Құрмашев Ө. С. – преподаватель факультета Международных Отношений кафедры востоковения Евразийского национального университета имени Л. Н. Гумилев, Астана, улица Сатпаева 2, Казахстан.

An Sang Hoon –Visiting professor of Oriental Studies International Relations, Ph.D., L. N. Gumilyov Eurasian National University, Satpaev str. 2, Astana, Kazakhstan

Kurmashev O. S. - Lecturer department of Oriental Studies International Relations, Master of Arts, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Satpaev str. 2, Astana, Kazakhstan

FTAMP 39.15

Ж. Бейсенжан

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

(E-mail: zhuldyz.juju@mail.ru)

Орта Азияның тарихи жағрапиясы туралы деректанулық, тарихнамалық зерттеулер

Аннотация. Бұл мақалада VI-XIII ғасырлардағы Орта Азияның тарихи географиясын зерттеудің деректік негіздері мен тарихнамалық аппаратына шолу жасалады. Тақырыпты зерттеуге негіз болған қытай және араб деректері салыстыра талданып, олардың деректік әлеуеті мен шынайылығы талданады. Сонымен бірге, тақырыпты зерттеуге қатысты ғылыми әдебиеттер мен олардың бағыт-бағдары, жеткен жетістіктері сарапталады. Басты мақсат Тан империясы мен Орта Азияның қарым қатынасын зерттеу. Бұл әртүрлі көзқарас арқылы Тан империясы мен Орта Азияның құрлық жол сызықтарының өзгерісін; Тан империясының Орта Азияға деген танымын, қытай және араб деректеріндегі Орта Азиядағы қалалардың орны мен бағыт бағдарын; Тан империясының Орта Азияға жасаған шырғалау саясатының барысын; шырғалау басқағын құрғаннан кейін Орта Азиядағы хулардың Тан империясы және арабтармен болған қатынасына деген әсері; Орта Азиядағы хулар мен Тан империясы арасындағы саяси қарым қатынастың өзгерісі мен себебі сияқты мәселелер қарастырылады.

Түйін сөздер. Қытай, Араб, Тан империясы, Орта Азия, тарихи жағрапия, деректер.

Тан империясы кезінде Мәуереннаһрды (Әмудария мен Сырдария арасындағы аумақ) орталық еткен Орталық Азия өңірінде қытай тарихында аты қалған тоғыз жабғұлы хулар (昭武九姓胡) Қаңлы (康国), Хорезм (安国) және Ферғана (拔汗那) елдері өмір сүрген. 624 жылдан 772 жылға дейін Орталық Азиядағы хулар мен Тан арасында бір жүз тоқсан төрт жылға созылған тікелей байланыс болды. [1, 80,82, 91б.]. Тибет, Батыс және Шығыс түрік және Түркештердің бірінен соң бірі күшейіп, Арабтардың шығысқа қарай кеңеюімен Жібек жолы шығыс пен батыс өңірдің саяси, экономикалық және әскери байланыстарының түймесі болған. Қытай тарихында, Тан империясының саяси күші бірінші рет Когарттан (葱岭) өтіп, Мәуереннаһр және Тохар (吐火罗) жерлерінде шырғалау аймақ басқақтығын орнатты, Орталық Азия Хулармен Тан арасында бір ғасырға жуық саяси бағыныштылық байланыс орнатылды. [4, Vol.1 p.84]. Осындай тығыз қарым-қатынастағы үрдістер біздің қойып отырған мәселемізді ішкерілей зерттеуіміздің негізін қалады. Осы деректер мен жетістіктерді зерттеуді 4 үлкен бөлікке топтастырып қарастыруымызға болады:

Тақырыпқа қатысты дерек көздер. Тан империясы мен Орталық Азия арасындағы байланыстар Тан империясының саяси, экономикасы және мәдениеті, тіпті тұрмыстарына орасан зор ықпал етті. Осындай бай мазмұндар “Тан империясы және Орталық Азияны” тақырып еткен көптеген аты шулы тарихи жазбалардың жазылуына үлес қосты YII-YIII ғасырдағы Орталық Азиядағы Хулардың тарихи өзгерістерін негізінен «Тан империясының Батыс өңірі. Биография» (大唐西域记), «Жаңа Тан кітабы географиялық жазбалары» (新唐书•地理志), «Цэфуюаньгуй» (册府元龟) және «Жаңа Тан кітабы батыс өңірі. Биография» (新唐书•西域传) сияқты Тан империясының деректерінде сақталған.

Бұл құжаттар сонымен қатар Тандықтардың Орталық Азиядағы Хуларға деген түсінігін көрсетеді. Осы деректер “Тан империясы және Орталық Азия” негізінде Тан им-

периясы Жібек жолы өзгерістер зерттей отырып Орталық Азия қалаларының бағдар және орнының дәлдігі мен шынайылығын зерттеу.

Зерттеу әдісінде қателерді қайталау болдырмауға тырысады «Тан империясы батыс өңір Биография», «Жаңа Тан кітабы географиялық жазбалары» «Цэфуюань гуй» және «Жаңа Тан кітабы батыс өңір Биография» деректерінің шынайылығына күмәнді көзбен қарау негізінде Араб деректерімен салыстыра зерттеп Орталық Азия археологиялық материалдық және кейінгі зерттеушілердің зерттеулерімен Орталық Азияның негізгі сауда керуен жолындағы қалалардың бағыт бағдарын орнын дәлелдеу.

«Тан империясы батыс өңір Биография» Тан дәуірінің Орталық Азияның тарихи жағырапиясына қатысты ең ерте жазылған жазбаша дерек, онда Синьцзяннан Үндістанға дейінгі сапарындағы мемлекеттердің географиясы, трафигі, климаты, саясаты, діні, тілдері, этикетті, салық салу сияқтылары жазылған. онда 7 ғасырдағы Тан мен Батыс өңірдің жол жағдайын егжей-тегжейлі баяндаған. Осы кітап 1300 жылдан астам жылдар бойы қолданып зерттелген. [2, 97,88 б.].

«Жаңа Тан кітабы географиялық жазбалары» VIII-X ғасырлардағы Қытаймен Орталық Азияның құрлық жол тармақтары жазылған, онда Орталық Азиядан Қытайға баратын жолдың СюаньЗуаннан батысқа сапарындағы жолмен айырмашылығы және Орталық Азиядағы тоғыз жабғұлы хулар шығысқа бару жолымен Хандықтардың батыстан шығысқа қарай жүрген жолжардың ұқсастығын байқауға болады. осы кезеңде Қытай мен Батыстың жер-транзит маршруттарының өзгеруі жазылады. Бұл дерек бір жағынан осы кезеңде Орталық Азия халқы мен Тан империясы арасындағы қарым қатынасымен өзара түсінігін көрсетеді.

«Жаңа Тан кітабы батыс өңір Биография » негізгі Тандықтардың Орталық Азия елдеріне деген танымы мен өзара қарым қатынастары жазылыған. Бұл жазбадан өзара қарым қатынасы барысындағы Тандықтардың Позциясы мен көзқарасын байқауға болады.

«Цэфуюаньгуй» бұл деректе Тан империясы мен Орталық Азия халықтар арасындағы саяси қарым қатынастар мен өзгерістер Орталық Азияны зерттеуші ғалымдарының назарындағы әрі әлі күнге дейін шешімін таппаған мәселелер . осы мәселені шешкендегі біз Тан империясы Араб және Орталық Азия халықтар арасындағы қарым қатынастарды біле аламыз. Тан империясы мен Орталық Азия халықтар арасындағы сый сипат беру қатынасы 7-8 ғасырдағы саяси байланыстың өзгерісін көрсетіп береді . « Цэфуюаньгуйдерінің» жазба байлығы басқа дәуірдегі жазбалармен салыстырғанда мол, бірақ « Цэ фу юань гуйдағы» Тан империясы мен Орталық Азия халықтар арасындағы деректерді ғалымдар әліде жан жақтылы толық қолданыла алған жоқ.

Осындай бай мазмұндар көптеген ғалымдарды өзіне тартып “Тан империясы және Орталық Азияны” деген тақырыпта ғылыми зерттеулер алып барылды ,сонымен қатар біздің тереңдете зерттеуіміздің негізін қалады.

Орта Азияның тарихи жағырапиясы туралы деректерді жинау, реттеу, аудару және зерттеу жағындағы нәтижелер

Француз ғалымы Эдуард Шаванн (E.Chavannes) «Батыс түріктер тарихи» (Documents on the Western Turks) (1903) атты шығармасы екі «Таңнама» және « Цэфуюаньгуйдағы » , Батыс түріктердің тарихына қатыстыларын аударып реттеді және осындағы Орталық Азияның жер су атауларына қысқаша түсініктеме берді .Бұл шығарманың ерекшелігі афтор Қытай мен Араб деректерін салыстыра отырып талдау жасаған.

Ағылшын ғалымы Владимир Фёдорович Минорский Vladimir Minorsky «Худуд әл-Алам» атты деректі аудару барысында көптеген Ислам деректерін пайдалану арқылы 8-9 ғасырдағы Орта Азияның тарихи жағырапиясына анық тұжырымдама берді. Біз Орта Азиядағы жер атаулары мен орнын белгілегенде Минорскийдің зерттеу нәтижесіне сүйенеміз. Өкінішке ол қытай деректерімен салыстырып зерттемеген.

Голландиялық ғалым Гье, Михаэл Ян де М. J.de Goeje 8-10 ғасырдағы Араб-Ислам жағырапиялық деректерін жинақтау арқылы «Араб жағырапиясы» (Bibliotheca geographorum arabicorum) кітабын жазып шығарады [5, pp.467-474.]. Цен Чжун Мианың (岑仲勉) «Тан Ши Ю Шен», «Батыс түріктер тарихын толықтау және ғылыми-зерттеу» Эдуард Шаванның (E.Chavanes) зерттеуін артықшылығы батыс түріктер мен Тан арасындағы тарихи байланысқа өзіндік көзқарасын білдіреді. Осы ғалымдардың зерттеулерінде әлі көптеген қателік және зерттелмеген жерлері болса да олар «Жаңа Тан кітабы батыс өңір Биографиясына» пайдалы зерттеулер алып келді.

Дин Цяньның (丁谦) «Көне жаңа Танама Батыс Аймақтар географиялық зерттеу» (新旧唐书西域传地理考证) бұнда ол «Танама» мен «Тан империясы батыс өңір Биографиясындағы» батыс өңірдің тарихи жағырапиясына анықтама жасады.

Ұзақтан бері «Тан империясы батыс өңір Биографиясы» мазмұны толық әрі шынайылығы жоғары болу себебінен қытай және басқа елдің ғалымдарының зерттеуінде болған қытай ғалымы ЧжоуЛянькуаньның (周连宽) «Тан империясы батыс өңір Биографиясының тарихи жағырапиялық зерттеуі 1984 ж. (大唐西域记史地研究丛稿) [2], ДжиСянлиның (季羨林) «Тан империясы батыс өңір Биографиясының салыстыра түсінік беру, 1985ж.» (大唐西域记校注) РуиЧуанМиның (芮传明) «Тан империясы батыс өңір Биографиясы (Аударма) 1995ж.» (大唐西域记全译) сияқты кітаптар өкілдік зерттеулері болып табылады. Бұл зерттеулер «Тан империясы батыс өңір Биографиясындағы» тарихи және жағырапиясына анық түсініктеме жасаған олардың зерттеулері қазіргі заман қытай және басқа елдер зерттеуінің дәрежесі ең жоғары болған жетістік болып табылады. бірақ олар СюаньЦзаның Орталық Азиядағы басып өткен жерлерге нақтылы зерттеу алып бармағаны себепті «Тан империясы батыс өңір Биографиясының» сенімділіген дәлелдей алмайды.

Шетелдік ғалым Томас. Уоттерс, T. Watters «Тан империясы батыс өңір Биографиясының» ағылшын тілі аудармасы (1904). Уоттерс аудармасында СюаньЦзаны естелігіндегі жол қалалар орырың қателіктерін байқаған бірақ ол осы қателіктерге нақтылы зерттеу алып бармаған. 1933жылы Орта Азиядағы самарқаннан шығысқа қарай 140км қашықтықтағы моунт кентінен «Site of the Castle on Mount Mug» тоқсанға жуық дерек кітаптары табылған, олар соғыды жазуы (粟特), қытай тілі (汉文), араб тілі (阿拉伯) және көне түрік руникалық жазуларында (古突厥卢尼文) жазылған себепті біз Орта Азияны соғыдылардың көз қарасыменде зерттеп білуімізге мүмкіндігін әкелді.

Таң дәуіріндегі Орта Азияның тарихи жағырапиясының зерттеу нәтижесі

Ресей ғалымы Бартольд Василий Владимирович Араб Ислам тарихының негізінде реттеп қолдану арқылы «Моңғол шапқыншылығы дәуіріндегі Түркістан» (1898–1900), «Жетісу тарихының очерктері» (1898), «Түркістанды суландыру тарихына» (1914), «Қырғыздардың Тарихи очеркі» (1927), «Орта Азиядағы түркі халықтарының тарихы жөніндегі он екі дәріс» (1935) «Орта Азиядағы түркі халықтарының тарихы жөніндегі он екі дәріс» (1935) сияқты шығармаларын шығарып 7-12 ғасырдағы Орта Азияның тарихына үлес қосты. оның Орта Азия туралы жапон ғалымы Мацуда Хисао (松田寿男) қытай деректерінен пайдаланып Хань және Тан дәуіріндегі Тянь-Шань тауы өңірінің тарихи жағырапиясына талдау жасап «көне заман Тянь-Шань тауының тарихи жағырапиясын зерттеу» (古代天山地理学研究) атты шығармасын жазды. ғасырдағы жібек жолының Орталық Азия бөлігіндегі бағыт бағдары қалай болғанын зерттеген.

ЧжанКуанта (张广达) «Сұйяб қаласының орны» (1979) (碎叶城今考地), «Батыс өңір тарихи географиясына алғашқы талдама жасау» (1995) (西域史地丛稿初篇) Қытай және Араб Ислам деректерінен пайдаланып Орта Азиядағы сұйяб сияқты қалалардың орнына тексеріп қортынды жасады. Оның зерттеу нәтижесі арқылы Суяб қаласын негіз етіп өлшеу жүргізуімізге болады.

ЧенЧжуньянь (岑仲勉) «Қытай және шетел тарихы мен зерттеулері» (1962) (中外史地考证), Су Бэй хай (苏北海) «Батыс өңір тарихи географиясы» (1988) (西域

历史地理) сияқты зерттеулер Батыс аймағының тарихы мен географиясына өзіндік үлесін қосты. Бірақ олар СюаньЦзаның Орталық Азиядағы басып өткен жерлерге нақтылы зерттеу жүргізбегендігі себепті «Тан империясы батыс өңір Биографиясының» сенімділіген дәлелдей алмайды.

Тан империясы мен Орта Азияның өзара қатынасын зерттеу нәтижесі

Ағылшын ғалымы Х.А.Р Гиббдың (Gibb, H. A. R) «Арабтың Орта Азияны жаулауы» (1923) (The Arab Conquests in Central Asia) кітабында арабтардың Орта Азияны жаулау барысы, Орта Азиядағы халықтардың арабқа деген қарсылығы мен арабтардың тан халықтары, түріктер және түркеш хандығымен болған байланысы жазылады.

АҚШ ғалымы Кристофер Беквит (Christopher I. Beckwith) Арабпен Тибеттің тарихы және «Цэфуюаньгуйды» зерттеу арқылы «Орта Азиядағы Тибет империясы» (The Tibetans in the Ordos and North China) атты шығармасын жазады, онда Тибетіктердің арабтар, түркештер және Танмен болған байланысы зерттелген.

Сюэ Цзюньчжэн (薛宗正) «Түркеш қағанатының гүлденуі мен құлдырауы» 1984ж. 突骑施汗国的兴亡, «Ташкент деректері» 1989ж. (石国考述), «Түрік тарихы» 1992ж.

(突厥史) сияқты шығармаларында түріктер мен Тан империясының байланыстары, Тан империясының Орта Азиядағы әлеуметтік күші сияқты мәселелер зерттелген.

Ван Чжилайдың (王治来) «Орта Азияның тарихы» 1986ж. (中亚史纲) кітабында YII-YIII ғасырдағы Орта Азия мен Тан империясы негіз етіп жазылған. Жоғарыдағы зерттеулерден Тан империясының қытай тілінде жазылған деректеріндегі Орталық Азияның тарихи жағырапиясына деген толық зерттеу мен реттеу өте аз. Таң мен Орталық Азияға қатысты тақырыпты зерттеудің алдында біз Таң империясы кезіндегі деректердегі Орталық Азияға қатысты бөлімі және Таң мен Орталық Азияның қарым қатынасына мән бере отырып анықтама жасағандағана зерттеу көлемін біле аламыз, әрі Орталық Азиядағы қалалардың орыны және қашықтығына талдау жасай аламыз. Осы ғалымдардың зерттеуінен Тан империясының деректеріндегі Орталық Азия халықтарының тарихына жағырапиясына деген түсінігінде қателік бар жоқтығын білуге болады. және Тан империясының деректері мен басқа елдердің деректерін салыстыра зерттеген зерттеулерде қандай алшақтық бар екенін, YII-YIII ғасырдағы жібек жолының Орталық Азия бөлігіндегі бағыт бағдары қалай болғанын зерттеген.

«Тан империясы батыс өңір Биография», «Жаңа Тан кітабы географиялық жазбалары» «Цэ фу юань гуй» және «Жаңа Тан кітабы батыс өңір Биография» сияқты Тан империясының деректерін жазушылардың ішінде тіпті Орталық Азияға барып қайтқандары да бар болған, сол себепті Тандықтар Орталық Азия халықтарына деген танымы мен түсінігі толық болуы керек еді бірақ қазірге дейін қалған деректерге қарасақ Тандықтардың Орталық Азия халықтарына деген танымы өте таяз [2, 97 б.].

Осыншама көп деректер мен зерттеулер арқылы қысқа мерзінде толық әрі дәлелді зерттеу жасау әркімнің қолынан келе бермейді. «Тан империясы батыс өңір Биография», «Жаңа Тан кітабы географиялық жазбалары» «Цэфуюаньгуй» және «Жаңа Тан кітабы батыс өңір Биография» деректерінің алдыңғы екеуінде Таң дәуіріндегі жібек жолының бағыты және Орталық Азиядағы мемлекеттердің, қалалардың орны көрсетіледі. «Тан империясы батыс өңір Биография» Тан дәуірінің Батыс өңірдің тарихи жағырапиясына қатысты ең ерте жазылған жазбаша дерек, «Жаңа Тан кітабы географиялық жазбалары» YIII ғасырлардағы қытай мен батыс өңірдің құрлық жол сызықтары жазылған сондықтан екеуінің өзіндік ерекшелігі бар. Ал соңғы екі деректе Тандықтар Орталық Азия халықтарына деген танымы мен түсінігі және өзара қарым қатынастары жазылған. Осы төрт дереккөзді зерттеу кезінде ғалымдар көптеген қателіктер жібергендіктен, келешекте қайта зерттеудің маңызы мен мағынасы зор екендігіне анық байқалады.

Деректерді белгілі проблемаларды шешуде қолдануы: біріншіден бұрынғы зерттеушілердің зерттеу негізінде «Тан империясы батыс өңір Биографиясындағы» Орта Азия

яға бару жолын зерттеуіміз керек; екіншіден Қытай және басқа елдердің зерттеушілерінің «Жаңа Тан кітабы географиялық жазбаларыын» зерттеуі Сұябдан шығысқа қарай, сол себепті біз зерттеуімізді Сұябдан батысқа қарай зерттеуіміз керек; үшінші Араб Ислам тарихи жағырапиялық деректері мен Орта Азияның деректерінен пайдаланып «Жаңа Тан кітабы батыс өңір Биографиясындағы» Орта Азиядағы халықтардың тарихи жағырапиясының жағыдайын дәлелдеп растау; төртіншіден «Цэфуяюаньгуй» сияқты қытай тіліндегі деректерді реттеп Орта Азиядағы хулардың Таң империясымен болған саияси қарым қатынасын талқылау.

Қорытынды. Менің осы мақаланы жазуымдағы басты мақсатым - Тан империясы мен Орта Азияның қарым қатынасын зерттеу. Бұл әртүрлі көзқарас арқылы Тан империясы мен Орта Азияның құрлық жол сызықтарының өзгерісін; Тан империясының Орта Азияға деген танымын, қытай және араб деректеріндегі Орта Азиядағы қалалардың орны мен бағыт бағдарын; Тан империясының Орта Азияға жасаған шырғалау саясатының барысын; шырғалау басқағын құрғаннан кейін Орта Азиядағы хулардың Тан империясы және арабтармен болған қатынасына деген әсері; Орта Азиядағы хулар мен Тан империясы арасындағы саияси қарым қатынастың өзгерісі мен себебі сияқты мәселелер қарастырылады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 玄奘，《大唐西域记》卷一。据季羨林，张广达等《大唐西域记校注》本，中华书局1985年。
- 2 周连宽，《大唐西域记史地研究丛稿》，中华书局1984年。
- 3 E.Chavannes. Documents on the Western Turks. St. Petersburg, 1903
- 4 Thomas Wattoos. On YuanChuang's Trarels in India 《大唐西域记》英译本 1904
- 5 H.A.R.Gibb. The Arab Intasion of Kashgar in A.D.715.BSOS vol-3, 1922ж.

Ж. Бейсенжан

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Источниковедческие, историографические исследования об исторической географии Средней Азии

Аннотация. В этой статье рассматривается информация истории и историографии изучения исторической географии Центральной Азии в VI-XIII веках. Сравнительный анализ китайских и арабских данных, который является основой для исследования, анализирует их потенциал и реальность данных. В то же время анализируется исследовательская литература, направления и достижения по исследованию данной темы. Главной задачей является изучение взаимоотношения между империей Тан и Средней Азией. Здесь рассматриваются такие подтемы как;изменение дорожных линий на суше в империй Тан и Средней Азий, насколько империя Тан ознакомлена с Средней Азией, наименование и расположение городов Средней Азий в арабских и китайских сведениях,ход политических действий империй Тан по отношению к Средней Азий, влияние хуларов из Средней Азий на взаимоотношения между империей Тан и арабов, Причины изменении в политических взаимоотношениях между хуларами и империй Тан.

Ключевые слова. Китай,Арабские,Тан империя,Центральная Азия, историческая география, литературные данные.